

ЦИВИЛНО ДРУШТВО ЗА
УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПАЊА
СРБИЈЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Шведска
Sverige

Права детета у процесу придруживања Србије Европској унији – пети алтернативни извештај

Рад Ужичког центра за права детета подржава Шведска у оквиру програма Београдске отворене школе „Цивилно друштво за унапређење приступања Србије Европској унији“.

Права детета у процесу придруживања Србије Европској унији

– пети алтернативни извештај о имплементацији
активности из Акционог плана за поглавље 23 у делу који
се односи на права детета –

Ужице, 2020.

**Права детета у процесу придруживања Србије
Европској унији**
– пети алтернативни извештај о имплементацији активности
из Акционог плана за поглавље 23 у делу који се односи
на права детета –

Издавач

Ужички центар за права детета
Ужице, Димитрија Туцовића 60
www.ucpd.rs

За издавача

Радован Цицварић

Уредници

Марија Петровић
Радован Цицварић

Лектура/коректура

Јасмина Филиповић

Дизајн

Радомир Богдановић

Штампа

Графос Ужице

Тираж 1000

Ова публикација настала је у оквиру пројекта „Дивилно друштво за унапређење приступања Србије Европској унији“, који Ужички центар за права детета реализује у партнерству са Београдском отвореном школом и уз подршку Шведске. Ставови и мишљења аутора изнети у овој публикацији не представљају нужно и мишљење партнера и донатора.

Садржај

Предговор	7
Резиме	9
Кључни налази	11
Преглед имплементације Акционог плана за поглавље 23 по одабраним тачкама.	18
3.6.2.1. Савет за права детета	18
Унапређење подршке породици и алтернативне бриге о деци	19
3.6.2.2. Организовање услуга подршке за децу, одрасле и старе особе са интелектуалним сметњама и њихове породице, у циљу превенције институционализације	19
3.6.2.3. Центар за подршку породици	20
3.6.2.4. Унапређење новчаних давања угроженим породицама	21
3.6.2.5. Унапређење система хранитељства	21
3.6.2.6. Унапређење рада резиденцијалних институција	22
3.6.2.7. Процена постојећих ресурса у резиденцијалним установама за децу	23
3.6.2.8. Развијати капацитете пружалаца услуга социјалне заштите	23
3.6.2.9. Унапређење система вођења случаја у центрима за социјални рад, како би се планирање заштите „преоријентисало“ са институционализације на подршку породицама у ризику	24

Правосуђе по мери детета - малолетничко правосуђе 25

3.6.2.10. Усвајање измена и допуна Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица 25

3.6.2.11. Унапређење рада Савета за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција 26

3.6.2.12. Повећање примене васпитних налога и давање приоритета ресторативном приступу у поступању са малолетним учиниоцима кривичних дела 27

3.6.2.14. Спровођење обука за специјализацију судија и тужилаца, полицијских службеника и адвоката који поступају у малолетничким предметима. . . . 28

3.6.2.17. Ојачати кадровске капацитете Управе за извршење кривичних санкција у циљу унапређивања поступања према малолетницима и права малолетника кроз континуирану обуку службеника у свим заводским установама где су смештени малолетни учиниоци кривичних дела (период реализације: IV квартал 2015. године) 29

3.6.2.19. Израда и примена специјализованих програма третмана и програма припреме за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела 30

3.6.2.21. Увођење посттрауматског саветовања и подршке за децу жртве/сведоке у кривичном поступку у оквиру услуга за подршку породици 30

Грађански судски поступци 31

3.6.2.20. Унапредити заштиту деце у грађанским и управним судским поступцима кроз уједначавање судске праксе у погледу примене права детета да изрази своје мишљење и права да се то мишљење узме у обзир у судском поступку . . 31

3.6.2.22. Унапређење пракси за вођење података у судовима тако да се води евиденција о поштовању принципа „најбољег интереса детета“ у грађанском поступку	32
3.6.2.23. до 3.6.2.27. Унапређење система заштите деце од злостављања и занемаривања, односно насиља	33
3.6.2.28. Успостављање механизма за решавање случајева нестале новорођенчади из породицишта – а у вези са пресудом Зорица Јовановић против Србије (представка бр. 21794/08, како би се омогућило свим родитељима у сличним ситуацијама да добију одговарајуће одговоре и накнаду. Планирано време реализације: 3. квартал 2016. године).	37

Инклузивно образовање и заштита од дискриминације 39

3.8.2.13. Решавање радног статуса педагошких асистената	39
3.8.2.14. Ширење мреже педагошких асистената	40
3.8.2.15. Усвајање правилника о раду педагошких асистената	40
3.8.2.16. Израда Правилника о препознавању дискриминације у образовању	42
3.8.2.17. Усвајање правилника о упису ромских ученика у средње школе	43
3.8.2.18. Спровођење истраживања о раном напуштању образовног система	44
3.8.2.19. Формулисање системских мера у циљу подршке образовању деце Рома	45
3.8.2.20. Рани развој и образовање	45
3.8.2.21. Повећање обухвата деце у образовном систему од обавезног предшколског до високог образовања	46
3.8.2.22. Унапређење образовног статуса Рома	47
3.8.2.23. Обезбеђење средстава за услуге у заједници, усмерених на социјалну инклузију деце Рома	47

3.8.2.24. Континуирана примена мера подршке у образовању	48
3.8.2.26. Развој системских модела подршке за децу и ученике мигранте/повратнике	49
3.8.2.27. Отварање Центра за ромски језик	49
3.8.2.28. Увођење изборног предмета Ромски језик са елементима националне културе	50

Предговор

Овај извештај настао је у оквиру пројекта „Мониторинг остваривања права детета у процесу придруживања Србије Европској унији“, који реализује Ужички центар за права детета, а чији рад подржава Шведска у оквиру програма Београдске отворене школе „Цивилно друштво за унапређење приступања Србије Европској унији“.

Предмет извештаја је израда независне процене имплементације Акционог плана за поглавље 23 (АП 23), у деловима који се односе на права детета, закључно са крајем маја 2020. године.

Ужички центар за права детета успоставио је стални механизам праћења имплементације АП 23 у делу који се односи на права детета. У његовом оквиру израђена су и публикована четири алтернативна извештаја током 2017, 2018. и 2019. године. Закључци и налази ових извештаја су достављени Европској унији у процесу прикупљања писаних доприноса цивилног друштва. Извештају Европске комисије о напретку Србије у преговорима о чланству у Европској унији, али су представљени и јавности, заинтересованим групама и организацијама цивилног друштва. Почетком 2018. године започет је процес ревизије АП 23 који још увек није завршен.

Извештај је рађен на бази *анализе досљудних докумената*. Овај приступ и методологија изабрани су из два разлога. Први је жеља да се утврде транспарентност и комуникативност преговарачког процеса са заинтересованом јавношћу. Други разлог је тај што је процес недовршен, и у овој фази, процењује се, ефекти предузетих активности у пракси још увек нису видљиви. Стога је извештај дескриптиван и првенствено указује на кашњења и пропусте у самој примени предвиђених активности, а тамо где је могуће, и на уочене недостатке развијених инструмената, законских текстова, односно њихове добре стране. Процене домета и могућих ефеката, тамо где оне постоје, донете су на основу вишегодишњег искуства аутора у раду у овој области, али напомињемо да су дате као претпоставке

потенцијалног развоја ситуације, као очекивани ефекат мере.

Основ поређења су претходни извештаји Преговарачке групе за поглавље 23 (у даљем тексту: државни извештај).

Извештај је припремила група аутора са дугогодишњим искуством у мониторингу права детета, а који су током израде били укључени и у процес лобирања за укључивање питања из домена права детета у Акциони план за преговарачко поглавље 23, што се током израде овог извештаја показало као предност.

У погледу начина и садржине самих извештаја које пратимо, истичемо да се обим и квалитет информација које он садржи веома разликују у појединим тачкама, што је био случај и са претходним државним извештајима. Уочено је да поједине тачке не дају све информације, чак јавно доступне у погледу активности које описују, док друге садрже прегршт често нерелевантних, неактуелних и несистематизованих података који отежавају анализу затеченог стања у моменту закључења актуелног извештаја.

Резиме

Права детета природно припадају корпусу људских права и као таква морају се посматрати у ширем друштвеном контексту. Тако и реализација Акционог плана за преговарачко поглавље 23, у делу који се односи на права детета мора бити посматрана на исти начин. Подаци који су изнети у извештају прикупљани су у време пандемије КОВИД-19, односно проглашеног ванредног стања, које по дефиницији подразумева изванредан степен ограничавања људских права и права детета. Ова кризна ситуација показала је системске недостатке у владавини права у Р Србији, а најугроженије групе грађана учинила је још осетљивијим. Када су деца у питању, то се посебно односи на могућност приступа квалитетном образовању, које је током пандемије било организовано на даљину и захтевало је поседовање дигиталних уређаја, што многа деца нису имала. Ово је само један од бројних примера како су разлике, које иначе постоје, у ванредним околностима постале још видљивије и драстичније.

Такође, реализација АП 23 дешава се у време опште друштвене подељености, политичке нестабилности, урушавања институција и све чешћих извештаја о укидању слобода грађана, снажном контролом медија од стране владајућег естаблишмента и деградацији демократских вредности. После извештаја организације Фридом Хаус (енгл. Freedom House) идентификовао је значајне недостатке у демократском функционисању институција у Р Србији, која је, према том извештају, сврстана у категорију „хибридних режима“.

Крајем 2018. године Р Србија је започела процес ревизије АП 23 и он још увек траје. Процес ревизије одвија су у консултацијама са организацијама цивилног друштва, али траје недопустиво дуго. Ово је допринело томе да сам процес евроинтеграција постаје недовољно транспарентан јер изостају редовни квартални извештаји на основу којих се може пратити напредак. Тим који је израдио овај извештај имао је увид у нацрт ревидираног акционог плана (крај маја 2020. године) и најзначајнији утисак је да се највећи број мера које су раније планиране и даље налазе у акционом плану, што упућује на то да оне нису остварене, односно да се касни са постизањем одговарајућих стандарда у заштити и остваривању људских права, борби против корупције и успостављању владавине права. Истовремено недостају и одређене мере које би одговориле на идентификоване недостатке

у Извештају о скринингу, чиме је пропуштена прилика да се ти недостаци, који су постојали и у ранијој верзији АП 23, исправе. То се првенствено односи на изостанак мера које би осигурале да образовање о људским и правима детета буде доступно у оквиру образовног система. Такође, утисак аутора је да су преговарачки процес и процес приступања Србије ЕУ изгубили на интензитету и да он није постављен као приоритет Владе.

Све ове околности морају бити сагледане у процесу процене остварености мера из АП 23, како би слика о напретку Србије била потпуна. У складу са тим, забрињавајуће делује податак да Србија, кроз процес имплементације АП 23, ради на унапређењу људских права и демократије, а истовремено пада на листама слободних земаља.

Кључни налази

Број мере	Назив мере	Кључни налаз
3.6.2.1.	Савет за права детета	<p>Пошребно је промениши концепцију Савета за права деце из саветодавног у међуминистарско координационо тело које би имало могућности да доноси и утиче на спровођење одлука.</p> <p>Израда Националног акционог плана за децу треба да буде приоритет у раду Савета за права деце у наредном периоду.</p>
Унапређење подршке породици и алтернативне бриге о деци		
3.6.2.2.	Организовање услуга подршке за децу, одрасле и старе особе са интелектуалним сметњама и њихове породице, у циљу превенције институционализације	<p>Подршка у заједници није довољно развијена. Чак ни најзаступљенија услуга дневног боравка за децу са сметњама у развоју није доступна у свим јединицама локалне самоуправе.</p>
3.6.2.3.	Центар за подршку породици	<p>Сматрамо да на овом месту треба истаћи да измене и дојуне Закона о социјалној заштити још увек нису усвојене, а што значи да не знамо ни обим промена које ће се наћи у коначним текстом закона. У том смислу, сматрамо да је овај задатак за сада још увек пред властима Републике Србије у целости.</p>

3.6.2.4.	Унапређење новчаних давања угроженим породицама	<i>Усвојени Закон о финансијској подршци породици с децом се примењује, али још увек нису ојачани капацитети за нови систем процене.</i>
3.6.2.5.	Унапређење система хранитељства	<i>Предвиђене активности у овој шацки плана доприносе унапређењу услуге хранитељства, али их треба ојачати.</i>
3.6.2.6.	Унапређење рада резиденцијалних институција	<i>Унапређење рада резиденцијалних институција центара за децу, младе и породицу још увек не постоји. Ипак, извршан број услуга које би требало да обезбеђују центри према нацрту новој закона обезбеђују се ширењу у једном броју установа за смештај као прелазно решење, односно, фаза трансформације установа.</i>
3.6.2.7.	Процена постојећих ресурса у резиденцијалним установама за децу	<i>Планирана активност је припремна активност за унапређења положаја деце у резиденцијалним установама. Она је неопходна, али сама по себи не доприноси унапређењу положаја деце.</i>
3.6.2.8.	Развијање капацитета пружалаца услуга социјалне заштите	<i>Обуке се одвијају онако како је било предвиђено планом, али до овој моменти није мерен њихов учинак, односно ефекти обука.</i>

3.6.2.9.	Унапређење система вођења случаја у центрима за социјални рад, како би се планирање заштите „преоријентисало“ са институционализације на подршку породицама у ризику	<i>Процена реализације ове активности је оштра јер не постоје достајни подаци на основу којих би се могло аргументовано говорити о томе да ли су спроведене активности довеле до унапређења система.</i>
Правосуђе по мери детета - малолетничко правосуђе		
3.6.2.10.	Усвајање измена и допуна Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица	<i>Припремљени нацрт закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица одговара реформским тенденцијама.</i>
3.6.2.11.	Унапређење рада Савета за праћење и побољшања рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција	<i>Савет за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција формиран је у 2018. години. Он није препознат као важан орган у стратегији за превенцију и заштиту деце од насиља иако стратегија садржи неколико тачака које се тичу кривичноправног система за малолетнике.</i>
3.6.2.12.	Повећање примене васпитних налога и давање приоритета ресторативном приступу у поступању са малолетним учиниоцима кривичних дела	<i>У прелиминарном периоду у оквиру овог циља реализован је велики број активности чији ефекти за сада нису познати и мерени.</i>

3.6.2.14.	Спровођење обука за специјализацију судија и тужилаца, полицијских службеника и адвоката који поступају у малолетничким предметима	<i>Неојходно је организовати нови циклус обука након усвајања измена закона.</i>
3.6.2.17.	Јачање кадровских капацитета Управе за извршење кривичних санкција у циљу унапређења поступања према малолетницима и права малолетника, кроз континуирану обуку службеника у свим заводским установама где су смештени малолетни учиниоци кривичних дела	<i>Овај предвиђени циљ није спецификован на начин који омогућује лако праћење реализације.</i>
3.6.2.19.	Израда и примена специјализованих програма третмана и програма припреме за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела	<i>Програм израђен и припремљен за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела према дослујним подацима није припремљен.</i>
3.6.2.21.	Увођење посттрауматског саветовања и подршке за децу жртве/сведоке у кривичном поступку у оквиру услуга за подршку породици	<i>Посттрауматско саветовање и подршка деци жртви/сведоку у кривичном поступку формално јавно не постоји, а није предвиђено ни нацртом измена и допуна закона о социјалној заштити.</i>

Грађански судски поступци		
3.6.2.20.	Унапређење заштите деце у грађанским и управним судским поступцима кроз уједначавање судске праксе у погледу примене права детета да изрази своје мишљење и права да се то мишљење узме у обзир у судском поступку	<i>Смањрамо да је објављивање судске праксе недовољна интервенција ради уједначавања судске праксе у примени најбољеј интереса детета.</i>
3.6.2.22.	Унапређење праксе за вођење података у судовима тако да се води евиденција о поштовању принципа „најбољег интереса детета“ у грађанском поступку	<i>Подаци којима су државни извештаји праћили остварење овој циља не односе се на вођење евиденције.</i>
3.6.2.23. до 3.6.2.27.	Унапређење система заштите деце од злостављања и занемаривања, односно насиља	<i>Усвојена је нова Стратегија за превенцију и заштитиу деце од насиља за период од 2020. до 2023.</i>
3.6.2.28.	Успостављање механизма за решавање случајева нестале новорођенчади из породилицшта – а у вези са пресудом: Зорица Јовановић против Србије	<i>Усвојен је Закон о утврђивању чињеница о статусу новорођене деце за коју се сумња да су нестала из породилицшта у Републици Србији.</i>
Инклузивно образовање и заштита од дискриминације		
3.8.2.13.	Решавање радног статуса педагошких асистената	<i>Статус педагошких асистената делимично је дефинисан одредбама Правилника који је усвојен крајем 2019. године, али су неопходни даљи кораци.</i>
3.8.2.14.	Ширење мреже педагошких асистената	<i>Мрежа педагошких асистената јесте унапређена, али она још увек није у складу са потребама.</i>

3.8.2.15.	Усвајање правилника о раду педагошких асистената	<i>Активност је реализована. Правилник је усвојен крајем 2019. године, односно са закашњењем од три године у односу на план.</i>
3.8.2.16.	Израда Правилника о препознавању дискриминације у образовању	<i>Правилници су усвојени и ступили су на снагу, али подаци о мониторингу примене нису доступни у овом тренутку, иако да није могуће проценити њихове ефекте.</i>
3.8.2.17.	Усвајање правилника о упису ромских ученика у средње школе	<i>Правилник садржи процедуралне и суштинске препреке за постизање јуне равноправности деце Рома на остваривање права на образовање. Неопходне су додатне мере.</i>
3.8.2.18.	Спровођење истраживања о раном напуштању образовног система	<i>Реализовано истраживање се односи само на децу Рома, иако да недостају свеобухватни подаци о раном напуштању образовног система.</i>
3.8.2.19.	Формулисање системских мера у циљу подршке образовању деце Рома	<i>Активности није реализована. Системске мере у циљу подршке образовању деце Рома нису формулисане.</i>
3.8.2.20.	Рани развој и образовање	<i>Активности је делимично реализована. Није остварен очекивани напредак у повећању обухвата деце Рома предшколским образовањем. Само 5,7% ромске деце је обухваћено предшколским образовањем.</i>

3.8.2.21.	Повећање обухвата деце у образовном систему од обавезног предшколског до високог образовања	<i>Активност није реализована. Није дошло до значајније повећања обухвата у образовном систему.</i>
3.8.2.22.	Унапређење образовног статуса Рома	<i>Активност је делимично реализована. Стипендије за децу Рома и даље се обезбеђују из донација, што није системско решење.</i>
3.8.2.23.	Обезбеђивање средстава за услуге у заједници, усмерених на социјалну инклузију деце Рома	<i>Нема података на основу којих се може закључити да се активност реализује. Подаци представљени у државном извештају нису у директној вези са овом тачком АП.</i>
3.8.2.24.	Континуирана примена мера подршке у образовању	<i>Подршка нема системски карактер – она не долази из буџета Републике Србије, већ из донација, што није системско решење није је у складу са АП.</i>
3.8.2.26.	Развој системских модела подршке за децу и ученике мигранте/повратнике	<i>Активност се успешно реализује. Држава улаже напоре да осигура интеграцију деце миграната и повратника у образовни систем.</i>
3.8.2.27.	Отварање Центра за ромски језик	<i>Активност је успешно реализована.</i>
3.8.2.28.	Увођење изборног предмета Ромски језик са елементима националне културе у основне школе	<i>Активност је успешно реализована.</i>

Преглед имплементације Акционог плана за поглавље 23 по одабраним тачкама

3.6.2.1. Савет за права детета

Кључно запажање: Потребно је променити концепт Савета за права деце из саветодавног у међуминистарско координационо тело које би имало моћност да доноси и утиче на спровођење одлука.

Израда Националног акционог плана за децу треба да буде приоритет у раду Савета за права деце у наредном периоду.

Акционим планом за поглавље 23 „Правосуђе и основна права“ у тачки 3.6.2.1. предвиђене су активности које се односе на Савет за права детета Владе Републике Србије, и то: унапређивање рада Савета за права детета и осигуравање његове улоге у праћењу ефеката реформи, даљем обликовању политика; као и кроз обезбеђивање адекватних ресурса за спровођење ефикасног надзора и праћење примене акционих планова и стратегија у области права детета.

Рад Савета за права детета је интензивирао и унапређен у периоду од 2018. године. Савет је припремио Стратегију за превенцију и заштиту деце од насиља за период до 2023. године са акционим планом, која је усвојена од стране Владе Републике Србије. Савет подржава велики број активности, као и програм раног развоја деце, учествује у мониторингу препорука Комитета за права детета и промоцији активности на усвајању новог закона о деци и заштитнику права детета. Ипак, израда Националног акционог плана је на самом почетку иако је радна група формирана пре више од годину дана. Чини се да Савет нема довољно оперативне подршке за тако сложен и захтеван задатак какав је израда Националног плана акције за децу, чак ни кроз ангажовање експертске радне групе. Овде се поставља питање ефикасности организовања Савета на начин на који се то чини сада. Уколико је интенција да Савет буде експертско саветодавно тело, онда је његов састав неадекватан јер у њему не седе експерти, већ представници министарстава и других

актера. А ако је тако, онда не видимо разлог да се Савету не прошири мандат и да постане тело које може да делује оперативније у правцу координације и могућности припреме одређених одлука за усвајање од стране Владе.

Унапређење подршке породици и алтернативне бриге о деци

3.6.2.2. Организовање услуга подршке за децу, одрасле и старе особе са интелектуалним сметњама и њихове породице, у циљу превенције институционализације

Кључно запажање: *Подршка у заједници није довољно развијена. Чак ни најзаступљенија услуга - услуга дневног боравка за децу са сметњама у развоју није доступна у свим јединицама локалне самоуправе.*

У оквиру овог задатка, односно активности, истичемо да је постављен темељ за развој и стандардизацију услуга кроз процес лиценцирања пружалаца услуга. Овај процес се континуирано одвија и на сајту Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, где се налази база свих лиценцираних пружалаца услуга.

У ранијем извештају указали смо на то да је број услуга дневних боравака за децу у претходном периоду био у паду, као и оних за децу која су у сукобу са законом, док је забележен значајан пораст броја општина које имају услугу личног пратиоца за децу. Према подацима надлежног министарства, укупно је 14 пружалаца услуга личног пратиоца детета. Број лиценцираних пружалаца услуге дневног боравка за децу са проблемима у понашању је 4, док је број лиценцираних пружалаца услуге дневног боравка за децу са сметњама у развоју 61. дакле, не постоји у свим локалним самоуправама. Велика средства се обезбеђују на републичком нивоу ради финансирања услуга у 109 локалних самоуправа које су испотпросечно развијене.

Ипак, подаци које садржи извештај говоре о напору, али не дају слику о томе да ли су деци, старима и одраслима у свим јединицама локалне самоуправе доступни сервиси чији је развој планиран овом мером.

Проблем мерења ових резултата проистиче из чињенице да је последње целовито мапирање урађено у 2015. години, док су приказани резултати закључно са 2017. годином, а нови неће бити доступни до израде четвртог националног извештаја о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва.

3.6.2.3. Центар за подршку породици

Кључно запажање: *Смањрамо да на овом месту треба истаћи да измене и дојуне Закона о социјалној заштити још увек нису усвојене, а то значи да не знамо ни обим промена које ће се наћи у коначним текстом закона. У том смислу, смањрамо да је овај задатак за сада још увек пред властима Републике Србије у целости.*

У претходном извештају истакли смо да је на крају пилотирања услуге Породичног сарадника изведена студија која показује да она помаже спречавање уласка деце у формални систем заштите, односно, очувању породице, да доприноси оснаживању родитељских компетенција, унапређењу здравственог стања чланова породице, редовности похађања школе, па чак и школског успеха код деце – што су све важни индикатори добробити породица. Услуга породичног сарадника, која је према евалуацији оцењена веома успешном у раду са породицама у ризику и посебно у раду са ромским породицама, а које су чиниле око 40% узорка свих породица, требало је да буде уврштена изменама и допунама Закона о социјалној заштити као услуга која је финансирана са националног нивоа. Како нови закон још увек није донет, не постоји ни правни основ да се ова услуга пружи породицама којима је потребна.

Подаци о осталим постављеним задацима у оквиру овог циља нису довољно доступни, па се, следствено томе, може претпоставити и да је број активности које су предузете мали.

3.6.2.4. Унапређење новчаних давања угроженим породицама

Кључно запажање: Усвојени Закон о финансијској подршци породици с децом се примењује, али још увек нису ојачани капацитети за нови систем процене.

Овом тачком је планирано унапређење система новчаних давања угроженим породицама деце са инвалидитетом у складу са принципима социјалне инклузије, кроз измене и допуне Закона о социјалној заштити и Закона о финансијској подршци породици са децом.

Закон о финансијској подршци породици с децом је усвојен¹, док се усвајање измена и допуна Закона о социјалној заштити још увек очекује. Део овог циља је била и израда капацитета за нов систем процене и администрирања мера. (Према расположивим подацима, још увек није уведен нови систем процене и администрирања мера.) Стога једине новине које постоје у оквиру ове тачке односе се на категорије деце које имају право на одређена новчана давања. Ту, пре свега, треба поменути субвенције предшколском образовању деце са сметњама у развоју, а које се финансирају из буџета јединица локалне самоуправе.

3.6.2.5. Унапређење система хранитељства

Кључно запажање: Предвиђене активности у овој тачки плана доприносе унапређењу услуге хранитељства, али их треба ојачати.

Ова тачка плана садржала је две компоненте - израду водича и докумената потребних ради унапређења система хранитељства, што је урађено у целости, као и припрему 200 нових породица за

1 Закон је објављен у „Службеном гласнику РС“ бр. 113/2017

хранитељство. Према подацима министарства, у хранитељској заштити је око 5500 деце у Србији.

Постоји велики број акредитованих програма обуке, општих и специјализованих, које пролазе породице пре заснивања хранитељства.

3.6.2.6. Унапређење рада резиденцијалних институција

Кључно запажање: Унапређење рада резиденцијалних институција центара за децу, младе и породицу још увек не постоји. Ипак, извршен број услуга које би требало да обезбеђују центри према нацрту новог закона обезбеђују се тренутно у једном броју установа за смештај као прелазно решење, односно, фаза трансформације установа.

Најзначајнији очекивани резултат био је да се кроз измене и допуне закона о социјалној заштити омогући пуна трансформација установа за децу кроз увођење у систем Центара за децу, младе и породицу, а који би настали од институција у којима су смештена деца. Предвиђена трансформација и увођење нових облика организовања још увек нису усвојене од стране законодавног тела, што је предуслов за реализацију очекиване промене.

Према тексту нацрта, основна сврха центара је превенција измештања детета из породице, па центри треба да пружају услуге породицама у ризику од измештања као и друге за младе и децу које су предвиђене овим и другим законима. Нацрт предвиђа услуге интензивне подршке породици у ризику од измештања, деце као посебну услугу која се пружа и као облик превенције и као облик делатности ради повратка детета у породицу.

3.6.2.7. Процена постојећих ресурса у резиденцијалним установама за децу

Кључно запажање: *Планирана активност је припремна активност за унапређења положаја деце у резиденцијалним установама. Она је неопходна, али сама по себи не доприноси унапређењу положаја деце.*

Процена ресурса резиденцијалних установа за децу је замишљена као један од корака у процесу трансформације установа. Поновићемо податак из претходних извештаја да нити један државни извештај није садржао податке о ресурсима, већ само констатацију да је процена урађена. Како су подаци недоступни, саму садржину процене не можемо да коментаришемо. Сматрамо да је процену важно направити са аспекта права детета. Циљ анализе треба поставити тако да да одговор на питање које капацитете треба унапредити како би се обезбедила пуна заштита права деце у установама с обзиром на то да извештаји о образовању деце у установама, као и о заштити деце од насиља, показују да се и једно и друго право детета у установама крше у недопустивој мери.

3.6.2.8. Развијати капацитете пружалаца услуга социјалне заштите

Кључно запажање: *Обуке се одвијају онако како је било предвиђено планом, али до овој момената није мерен њихов учинак, односно ефекти обука.*

Програми обуке који су предвиђени овом тачком су акредитовани и спроводе се по зацртаној динамици. У претходним државном извештају дат је податак да постоји 500 обучених социјалних радника који као породични сарадници пружају услугу интензивне подршке најрањивијим породицама. Ова услуга се више не пилотира,

а у 2019. још увек није призната, односно предвиђена законом. То значи да у овом моменту постоји један број обучених људи који не раде послове за које су обучени и за које су стекли извесно искуство током пилотирања услуге. Када и ако изменама и допунама закона ова услуга буде постала део националног систем подршке породицама у ризику, можемо даље говорити и о броју породичних сарадника који постоји, а који значи да у просеку за једну јединицу локалне самоуправе постоји по 2.5 обучених сарадника. Није нам познато да ли постоји процена потребног броја сарадника, али се на основу податка да је свако шесто дете на евиденцији центра за социјални рад (податак за 2018. годину, према годишњем извештају о раду центара за социјални рад), може са веома мало резерве закључити да ће у наредном периоду бити потребно да се овај број значајано повећа. Нацрт закона предвиђа услуге које се нарочито пружају породици у ризику од измештања деце, али се не наводи да се ова подршка пружа само кроз породичног сарадника, већ и кроз одржавање породичних односа (спајање породице, као и друге услуге).

3.6.2.9. Унапређење система вођења случаја у центрима за социјални рад, како би се планирање заштите „преоријентисало“ са институционализације на подршку породицама у ризику

Кључно запажање: Процена реализације ове активности је оштећена јер не постоје доступни подаци на основу којих би се могло аргументирано говорити о томе да ли су сироведене активности довеле до унапређења система.

Инструкција за центре за социјални рад о подршци породицама у ризику од раздвајања су припремљене и оне садрже индикаторе који могу да помогну водитељу случаја у ЦСР да препозна дете које је у ризику од смештања у установу и да приоритет раду са датом породицом. Дефинисана је обука за запослене ради унапређења вођења случаја, односно ради примене инструкције и овај програм је акредитован. Предмет обуке поставља у фокус породицу чија су

деца у опасности од измештања у институције (пре свега деца са сметњама у развоју) и има за циљ да допринесе њиховој подршци кроз изградњу капацитета професионалаца ЦСР који треба да благовремено препознају, разумеју и успешно поступају са таквим породицама и у таквим ситуацијама. Програм доприноси развоју знања и вештина потребних за спровођење основних стандарда у заштити деце и постизању њихових најбољих интереса, подршци оптималном развоју и заштити у најмање рестриктивном окружењу; осамостаљивању, партиципацији и социјалној интеграцији деце, превенцији свих облика дискриминације.

Сматрамо да се напредак у овој области тешко може мерити јер нису дефинисани жељени ефекти и показатељи ефеката ових активности у односу на децу већ само у односу на сам процес – израду инструкција, дефинисање обуке и њену акредитацију.

Правосуђе по мери детета - малолетничко правосуђе

3.6.2.10. Усвајање измена и допуна Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица

Кључно запажање: Припремљени нацрти закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица одговара реформским тенденцијама.

Акционим планом у тачки 3.6.2.10. предвиђено је усвајање измена и допуна Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица у циљу преиспитивања врста и система кривичних санкција за малолетнике, увођења ширег спектра посебних обавеза, нових васпитних налога и усклађивања са одредбама новог Законика о кривичном поступку. Нису припремљени ни пратећи подзаконски акти.

Имајући у виду постигнуте стандарде у досадашњој реформи малолетничког правосуђа, као и константну подршку УНИЦЕФ-а овим програмима, верујемо да је одлагање условљено потребом за усаглашавањем свих кривичноправних прописа и да ће, када се за то стекну услови, овај закон бити усвојен са свим предвиђеним изменама.

3.6.2.11. Унапређење рада Савета за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција

Кључно запажање: *Савет за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција формиран је у 2018. години. Он није препознат као важан орган у стратегији за превенцију и заштиту деце од насиља иако стратегија садржи неколико тачака које се тичу кривичноправног система за малолетнике.*

Савет за праћење и унапређење рада органа кривичног поступка и извршења кривичних санкција формиран је у 2018. години и веома брзо покренут је велики број иницијатива. Савет подржава радну групу за израду измена Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица. Осим тога, уз подршку Савета, реализују се и друге активности које имају за циљ повећање ефикасности и квалитета рада целокупног кривичноправног система за малолетнике. Првенствено се ради на стварању услова за чешћу употребу васпитних налога према малолетницима и у том смислу се ради, како на обукама, тако и на повезивању актера у систему јер, осим кривичноправног, систем социјалне заштите има изузетан значај у спровођењу васпитних налога, па се напори усмеравају према координисању свих сектора. Савет није препознат као важан институт у стратегији за превенцију и заштиту деце од насиља иако стратегија садржи неколико тачака које се тичу кривичноправног система за малолетнике.

У 2019. години, према извештају о раду², Савет је одржао 8 (осам) седница и организовао два округа стола. Рад Савета се одвијао кроз континуирану, непосредну и/или електронску сарадњу свих чланова и сталних консултаната, као и кроз конкретне иницијативе и прикупљање података и сазнања из области поступања.

Важна иницијатива из овог периода је хитно формирање посебне установе за лечење и оспособљавање која је као посебна установа предвиђена чланом 23 Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица.

3.6.2.12. Повећање примене васпитних налога и давање приоритета ресторативном приступу у поступању са малолетним учиниоцима кривичних дела

Кључно запажање: У претходном периоду у оквиру овог циља реализован је велики број активности чији ефекти за сада нису познати и мерени.

Акционим планом у тачки 3.6.2.12. одређена је активност повећања примене васпитних налога и давања приоритета ресторативном приступу у поступању са малолетним учиниоцима кривичних дела у циљу њихове реинтеграције и смањења стопе рецидивизма.

Постављено је неколико индикатора резултата, и то:

- проценат примене васпитних налога у укупном броју кривичних пријава за кривична дела учињена од стране малолетника (циљ: 15% до краја 2017. и 20% до 2020.);

- регулисана је улога система социјалне заштите, укључујући и органе старатељства кроз унапређење процедура везаних за органе старатељства;

- регулисано је питање финансирања примене;

² <https://www.pars.rs/images/savet-za-maloletnike/dokumenta/Izvestaj-o-radu-Saveta-za-pracenje-i-unapredjenje-rada-organa-krivicnog-postupka-i-izvršenja-krivicnih-sankcija-prema-maloletnicima-za-2019.pdf>

- проценат примене посебних обавеза повећан је на 25% до 2017. године.

Несумњиво је да је успостављена неопходна сарадња у локалним заједницама кроз протоколе којима се она дефинише, као и да је у односу на почетак пројекта број установа и организација са којима се сарађује на примени васпитних налога и васпитних мера посебних обавеза много већи. Континуирано је рађено на унапређењу компетенција стручних радника за примену васпитних налога и рад са малолетницима са проблемима у понашању кроз акредитоване програме и смернице за поступање органа старатељства у изради налаза и мишљења. У самом извештају се констатује да је наставак рада на повећању капацитета професионалаца активност која се мора одвијати у континуитету и у наредном периоду.

Према подацима Републичког завода за статистику, у 2018. години су примењена 2744 васпитна налога према малолетним учиниоцима. Статистички подаци за 2019. још нису доступни.

3.6.2.14. Спровођење обука за специјализацију судија и тужилаца, полицијских службеника и адвоката који поступају у малолетничким предметима

Кључно запажање: *Неопходно је организовати нови циклус обука након усвајања измена закона.*

Акционим планом у тачки 3.6.2.14. предвиђено је спровођење обука за специјализацију судија и тужилаца, полицијских службеника и адвоката који поступају у малолетничким предметима. Ова активност је континуираног карактера. Ипак, истакли бисмо да је ова мера требало да прати усвајање измена и допуна закона о малолетницима, а не наставак старих едукација за примену закона из 2005, за коју је већина професионалаца већ прошла обуке. Нови сет обука треба да уследи након предвиђених измена и допуна закона.

3.6.2.17. Ојачати кадровске капацитете Управе за извршење кривичних санкција у циљу унапређивања поступања према малолетницима и права малолетника кроз континуирану обуку службеника у свим заводским установама где су смештени малолетни учиниоци кривичних дела (период реализације: IV квартал 2015. године)

Кључно запажање: *Овај предвиђени циљ није спецификован на начин који омогућује лако праћење реализације.*

Државни извештај садржи опис важних предузетих корака у оквиру ове тачке која је била дефинисана на један неспецификован начин. Предузет је велики број активности о којима је извештавано у претходном периоду, а који су свакако допринели побољшању рада са малолетницима. Желимо да истакнемо да је обучено лице за рад са малолетницима у казненој установи укључено у рад радне групе која припрема посебан програм третмана за малолетне учиниоце кривичних дела.

Правилник о начину обављања послова у служби за обезбеђење у заводима за извршење кривичних санкција³ донет је 2016. године. Иако се он односи само на службе обезбеђења, чини се да је неке напомене требало да буду садржане у овом документу јер на права малолетника утичу не само стручни радници у заводима, већ и служба која обезбеђује у установама у којима су смештени малолетни учиниоци.

3 „Службени гласник РС», бр. 21 од 4. марта 2016, 104 од 23. децембра 2016.

3.6.2.19. Израда и примена специјализованих програма третмана и програма припреме за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела

Кључно запажање: *Програм третмана и припреме за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела према дослујним подацима није припремљен.*

Акционим планом у тачки 3.6.2.19. предвиђена је активност израде и примене специјализованих програма третмана и програма припреме за отпуст малолетних учинилаца кривичних дела. Као индикатор резултата, поред израде наведених програма, планирана је и њихова примена у свим заводским установама где су смештени малолетни учиниоци кривичних дела.

На основу државног извештаја, може се закључити да су планирани људски капацитети у заводским установама попуњени и да постоји радна група која припрема посебне програме третмана. Но, примени третмана треба да претходе едукације, па се може очекивати да је потребно још времена пре него што ова активност буде реализована.

3.6.2.21. Увођење посттрауматског саветовања и подршке за децу жртве/сведоке у кривичном поступку у оквиру услуга за подршку породици

Кључно запажање: *Посттрауматско саветовање и подршка дешету жртви/сведоку у кривичном поступку формално не постоји, а није предвиђено ни нацртом измена и допуна закона о социјалној заштити.*

Акционим планом у тачки 3.6.2.21. одређена је активност увођења посттрауматског саветовања и подршке за децу жртве/сведоке у кривичном поступку у оквиру услуга за подршку породици.

У претходном периоду су успостављене Јединице за заштиту деце жртава или сведока у кривичним поступцима у оквиру четири резиденцијалне установе у трансформацији, али се, према наводима из ранијих извештаја, ова услуга, недовољно користи. Стога је њено јачање нашло места и у новој Стратегији за превенцију и заштиту деце од насиља.

Услуга која је развијена у оквиру пројекта ИПА 2013. није у овом моменту део система услуга које се финансирају из државног или локалних буџета. Овај проблем биће решен када се у нови текст закона о социјалној заштити ова услуга нађе међу услугама које се обавезно имају пружити детету.

Морамо да констатујемо да Нацрт измена и допуна Закона о социјалној заштити не предвиђа спецификовану услугу саветовања на начин који је предвиђен овом тачком. У тачки 40 закона која дефинише услуге прецизирају се оне које се односе на саветодавни рад, тако да сада у ту категорију спадају “саветодавно-терапијске и социјално-едукативне услуге”: саветовање; терапија; медијација; СОС телефон; социјално-едукативни програми“, али се не наводе као посебне оне услуге које се тичу конкретно ове тачке плана.

Грађански судски поступци

3.6.2.20. Унапредити заштиту деце у грађанским и управним судским поступцима кроз уједначавање судске праксе у погледу примене права детета да изрази своје мишљење и права да се то мишљење узме у обзир у судском поступку

Кључно запажање: *Смањено да је објављивање судске праксе недовољна интервенција ради уједначавања судске праксе у примени најбоље интереса детета.*

Врховни касациони суд редовно своје одлуке објављује како је наведено. Ипак, може се поставити питање у којој мери оно, без

других активности може да доведе до уједначавања судске праксе. Треба узети у обзир да је право детета да изрази своје мишљење процесно право, тако да би одлуке Врховног касационог суда биле уједначавајуће уколико би ВКС ценио у свакој пресуди да ли је дете саслушано у складу са законом. Како кршење права детета да изрази своје мишљење нема карактер битне повреде одредаба парничног поступка, то суд не води рачуна о томе по службеној дужности. Биле би релевантне само оне одлуке које су донете на основу позивања странке на дететово право да изрази своје мишљење које није поштовано.

„Смернице за учешће детета у грађанским судским поступцима и процену најбољег интереса детета⁴” и сет активности које су спроведене у оквиру пројекта „Унапређење права детета кроз јачање система правосуђа и социјалне заштите у Србији“ могу имати такође значај у уједначавању судске праксе.

Ипак, након протока времена, чини се да овај циљ није дефинисан на адекватан начин. Није сасвим јасно шта значи уједначавање судске праксе у контексту права детета на изражавање мишљења, као ни који ефекат то уједначавање може да има на остваривање права детета. Уколико се под тим подразумевало уједначавање начина на који се долази до мишљења детета, припремљене смернице могу томе да допринесу у великој мери. Сматрамо да је у наредном периоду потребно урадити анализу судских одлука кроз коју би се утврдило у којој мери (квантитативно) и на који начин (квалитативно) мишљење детета утиче на судске одлуке, као и на који начин судије образлажу своје одлуке када су оне донете.

3.6.2.22. Унапређење пракси за вођење података у судовима тако да се води евиденција о поштовању принципа „најбољег интереса детета“ у грађанском поступку

Кључно запажање: *Подаци којима су државни извештаји ишли остварење овог циља не односе се на вођење евиденције.*

⁴ Смернице за учешће детета у грађанским судским поступцима и процену најбољег интереса детета, Центар за права детета, Београд, 2016.

Део реализације ове активности била је израда „Смернице за учешће детета у грађанским судским поступцима и процену најбољег интереса детета“.

УНИЦЕФ је у претходном периоду спроводу спроводио активности усмерене на промену начина праћења података о судским поступцима који се тичу деце јер је то важан индикатор правде по мери детета. У току је рад на сету индикатора који треба да буде у употреби у апликацији за праћење предмета у судовима. Колико је познато, тај посао није окончан, односно, нису постављене нове базе података у судовима.

Према Породичном закону, свака одлука која се тиче деце мора се донети уз поштовање најбољег интереса детета. Није сасвим јасно шта се очекује од ове тачке плана, па сходно томе може и изостати стварна реализација. Најбољи интерес детета је руководно начело у поступању, па остаје непознаница како би се радила квантификациона контрола примене кроз вођење евиденције.

3.6.2.23. до 3.6.2.27. Унапређење система заштите деце од злостављања и занемаривања, односно насиља

Кључно запажање: *Усвојена је нова Стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља за период од 2020. до 2023.*

У периоду имплементације АП за поглавље 23 обављена је анализа резултата спровођења претходне стратегије за превенцију и заштиту деце од насиља која је истекла 2015. године (тачка 2.6.2.23). Ова стратегија и пратећи акциони план, као њен интегрални део, усвојена је са 4 године закашњења и обухвата период од 2020. до 2023. године. Чини се да је трајање стратегије прекратко, нарочито када се има у виду обим предвиђених мера и активности.

Стратегија, како је било планирано тачкама 2.6.2.26 и 2.6.2.27, предвиђа ревизију општег и посебних протокола за заштиту деце од злостављања и занемаривања. Ипак, пропуштено је да се „наложи“ да се у систем заштите укључе спортски клубови и друге организације у области спорта.

Стратегија је базирана на постигнутим резултатима и представља добро усмерење за наредне напоре у овој области. Усклађеност мера и активности са циљевима је значајно, али са мањим пропустима који се најпре огледају у изостанку активности у односу на спортско окружење. Сама дефиниција насиља у спорту није целовита и односи се само на пасивно учешће деце у спорту, док њихово активно учешће није препознато нити са аспекта превентивног потенцијала нити са аспекта ризика које ово носи, иако за то постоји основ у Закону о спорту.

Такође је пропуштена прилика да се дефинише злоупотреба деце у политичке сврхе, нарочито имајући у виду свеобухватност датих дефиниција. Ова врста злоупотребе се најчешће огледа у образовном систему или организовању културних и спортских активности.

Пажњу завређује и план да се успостави Национална база са стандардизованим индикаторима за прикупљање и анализу података о насиљу према деци. Сматрамо да би ова база требало истовремено да садржи индикаторе о самој појави, као и оне који су постављени стратегијом, односно индикаторе који би помогли да се прати и напредак система заштите од насиља.

Стратегија има припремљен и Акциони план за спровођење, а његов основни недостатак је изостанак невладиног сектора као партнера у имплементацији с обзиром на то да превентивне активности и велики број предвиђених едукација, па и праћење стратегије, могу да буду спроведени кроз учешће удружења грађана.

Стратегија је усвојена за период 2020 - 2023. године. Већ у овом моменту може се очекивати да се њено важење продужи, најпре имајући у виду општост постављених циљева који ће бити актуелни и у наредном периоду. Стратегија је базирана на Конвенцији о правима детета УН и националном законодавном и стратешком основу који постоји у моменту њеног усвајања, те темељима који су постављени до сада, првенствено захваљујући Општем протоколу за заштиту деце од злостављања и занемаривања из 2005. године.

Визија дефинисана стратегијом је да сва деца у Републици Србији одрастају у безбедном и подстицајном окружењу у коме се у потпуности поштује право детета на заштиту од свих видова насиља.

Општи циљ Стратегије је дефинисан као обезбеђен континуирани свеобухватни одговор друштва на насиље према деци, у складу са динамиком изазова, ризика и претњи, кроз унапређен

систем превенције, заштите и подршке. Одабрано је 11 приоритета развоја система заштите који су груписани кроз три посебна циља.

Сваки од циљева има дефинисане индикаторе за праћење и то индикаторе (показатеље) ефекта на нивоу општег циља, и показатеље исхода на нивоу посебних циљева. Сваки посебан циљ је разрађен кроз сет мера и активности.

Посебни циљ 1 односи се на превенцију насиља, дефинисани показатељи исхода, а касније и мере и активности указују на то да су циљне групе професионалци, медији, деца и родитељи. Дате почетне вредности за индикаторе су, пак, изненађујући. Тако, почетна вредност за број професионалаца чије компетенције и сензибилитет за превентивни рад су унапређени је нула, што не може бити тачно. Мере и активности који се односе на унапређење рада професионалаца поново изостављају спортске раднике, док је акценат стављен на образовни систем који је и иначе највише учинио до сада на унапређењу сопствених капацитета за превенцију насиља.

Нажалост, изостала је обавезност јачања компетенција будућих професионалаца током иницијалног образовања. Одустало се од мера образовања студената који у оквиру основних студија морају да стекну релевантна знања о правима детета и превенцији заштите деце од насиља.

Радује акценат на заштити деце са сметњама у развоју с обзиром на податке о вишеструко повећаном ризику од насиља код ове деце.

Под тачком 1.4 дефинисана је мера: Рана интервенција, подршка деци и породици у ризику. У овој тачки се на добар начин врши повезивање капацитета и активности здравственог система у систем заштите од насиља. Ипак једна активност – Активност 1.4.1. Креирати и реализовати специфичне програме за родитеље са мером превентивног и корективног надзора над вршењем родитељског права није добро дефинисана. Мере превентивног и корективног надзора су дефинисане Породичним законом, и док се може тежити проширењу тумачења термина „превентивни надзор“ у овом смислу, то корективни надзор као сет мера није по својој природи превентивног карактера, већ је врста интервенције када постоји проблем у вршењу родитељског права, дакле када постоји занемаривање детета, а понекад и одређени други видови неадекватног вршења родитељског права.

Други изненађујући податак односи се на 43 медија који су обучени и сензибилисани за професионално информисање о насиљу и промоцију толеранције, ненасиља и недискриминације. Сматрамо да је у оквиру овог циља требало дефинисати и посебан индикатор који се односи на медије са националном фреквенцијом.

Посебни циљ два дефинисан је као интервенција усмерена ка заштити деце од насиља. Сама дефиниција циља је нејасна, а читањем индикатора исхода постаје јасније да се односи на заштиту од секундарне виктимизације, односно положај деце сведока у кривичним поступцима као и поступања са извршиоцима у смислу даљег спречавања вршења насиља.

У оквиру посебног циља 2 постоји мера 2.3: Унапређивање компетенција професионалаца за заштиту и подршку деци која није обухваћена показатељима исхода посебног циља. Ова мера се односи најпре на процену затеченог поступања и давање препоруке за даље унапређење рада професионалаца.

Нормативни оквир, институционални и организациони механизми за превенцију и заштиту деце од насиља је дефиниција трећег циља. Степен процењене усклађености нормативног оквира са међународним стандардима и документима је 50%. Оваква оцена је, сматрамо, сувише паушална јер је нормативни оквир у РС у далеко вишем степену усклађен са међународним документима, док је нејасно да ли се процена усклађености стандарда односи на њихову инкорпорацију у одговарајуће документе или на стандарде поступања у пракси.

Праћењем мера и активности стиче се утисак да су поједине активности сувише прецизно постављене, али свакако је позитиван будући рад на мери корективног надзора у оквиру породичноправног законодавства као основног механизма исправљања одређених поступака родитеља према деци. Такође, предвиђене мере и активности указују на то да је потреба за нормативним усклађивањем минимална, а чини се да је изостало прецизирање стандарда заштите са којима је потребно ускладити поступања у наредном периоду. Прецизније речено, стандарди којима заштита треба да се приближи нису дефинисани стратегијом нити према садржини нити према извору у којем би се налазили.

У делу Стратегије који се односи на механизме за спровођење мера и праћење спровођења и мерење учинака, посебан акценат

је стављен на партиципацију деце, па се каже да је неопходно разрадити механизме који ће осигурати учешће деце у управљању Стратегијом, односно у процесу праћења, извештавања и оцењивања њеног спровођења. Сматрамо да ће укључивање деце у управљање и праћење Стратегије бити изузетан превентивни механизам у борби против насиља, а уједно и показатељ домета институционалне примене партиципације деце, чиме ће промовисати и партиципацију као могућу, пожељну и корисну.

3.6.2.28. Успостављање механизма за решавање случајева нестале новорођенчади из породиштва – а у вези са пресудом Зорица Јовановић против Србије (пресуда бр. 21794/08, како би се омогућило свим родитељима у сличним ситуацијама да добију одговарајуће одговоре и накнаду. Планирано време реализације: 3. квартал 2016. године).

Кључно запажање: Усвојен је Закон о утврђивању чињеница о статусу новорођене деце за коју се сумња да су нестала из породиштва у Републици Србији.

Закон о утврђивању чињеница о статусу новорођене деце за коју се сумња да су нестала из породиштва у Републици Србији је усвојен и објављен у «Службеном гласнику РС», бр. 18/2020 од 3.3.2020.

Овим законом уређује се поступак у коме се утврђују чињенице о статусу новорођене деце за коју се сумња да су нестала из породиштва или здравствених установа (у даљем тексту: породиштва) у Републици Србији и поступак у коме се досуђује правична новчана накнада нематеријалне штете. Закон је усвојен ради испуњења обавезе Републике Србије из пресуде Европског суда за људска права у предмету Јовановић против Србије, па се може рећи да је ова тачка плана реализована. Ипак, према мишљењу родитеља, основна замерка на усвојени текст је чињеница да није у потпуности дефинисан начин на који ће одговорне особе сносити одговорност за то што се догодило, а што су лица окупљена у удружењима истакла као важно.

Овај Закон је високоспецијализован за једно правно питање, па се њиме уређује целокупан поступак кроз који ће се утврђивати статус. У првом степену ће судити судије појединци који прођу посебну обуку коју ће организовати Правосудна академија. Истражне радње обављају такође специјализовани полицијски службеници.

Суд поступа по истражном начелу и има задатак да утврди све чињенице у поступку а не само оне на које се позивају странке. Суд одлучује решењем у којем се утврђује статус детета. Ако то није могуће, суд ће утврдити да није могуће утврдити статус детета, а лице које је тражило утврђење може, у случају да дође до нових доказа, поново покренути поступак. Суд такође утврђује одговорност лица, односно установе, за нестанак деце. Ипак, сам закон не прецизира какве су правне последице утврђене одговорности. Суд ће у истом поступку донети и одлуку о правичној новчаној накнади нематеријалне штете ако је такав захтев постављен, а закон ову накнаду лимитира на износ од 10.000 евра. Овакав лимит би могао у великој мери да помери границе висине тужбених захтева за накнаду нематеријалне штете у наредном периоду, с обзиром на то да је судска пракса у РС позната по ниским износима које се досуђују за нематеријалну штету.

Законом се формира посебна Комисија за прикупљање чињеница о статусу новорођене деце за коју се сумња да су нестала из породиштва у Републици Србији. Ова комисија има задатак да прикупи и обради све податке који су до сада били изнети поступцима, као и све податке који су у поседу установа из којих су бебе нестале.

Највећи недостатак овог закона је недовршена активност око утврђивања одговорности лица која се могу сматрати одговорним.

Инклузивно образовање и заштита од дискриминације

3.8.2.13. Решавање радног статуса педагошких асистената

Кључно запажање: *Статус педагошких асистената делимично је дефинисан одредбама Правилника који је усвојен крајем 2019. године, али су неопходни даљи кораци.*

Радни статус педагошких асистената делимично је дефинисан Правилником о педагошком асистенту и андрагошком асистенту⁵. Њиме је дефинисан степен и врста образовања и Програм обуке, чиме су створене претпоставке за решење радног статуса, међутим проблем су 225 педагошких асистената који су у ранијем периоду окончали акредитовани образовни модул и имају сертификате Центра за целоживотно учење Универзитета у Крагујевцу. Послове педагошког асистента за децу и ученике ромске националности којима је потребна додатна подршка у образовању може обављати лице које има стечено средње образовање у четворогодишњем трајању, зна ромски језик и има савладан програм обуке у складу са овим правилником. Послове педагошког асистента за децу и ученике са сметњама у развоју и инвалидитетом може обављати лице које има стечено одговарајуће високо образовање на студијама другог степена (мастер академске студије, мастер струковне студије, специјалистичке академске студије) или на основним студијама у трајању од најмање четири године.

Када је у питању програм обуке, правилник дефинише детаљан програм за обуку педагошких асистената који пружају подршку деци и ученицима ромске националности којима је потребна додатна подршка у образовању. Он се састоји од 4 модула (52 сата стручног усавршавања), док програм за обуку педагошког асистента за децу и ученике са сметњама у развоју и инвалидитетом предвиђа 2 модула у укупном трајању од 48 сати стручног усавршавања. Програми јасно дефинишу циљеве, исходе и компетенције, бесплатан је и остварује се са Листе програма од јавног интереса које решењем одобрава министар.

5 «Службени гласник РС», број 87 од 12. децембра 2019. године

Ова мера из Акционог плана касни са реализацијом више од три године и налазиће се и у ревидираном АП који је у изради.

3.8.2.14. Ширење мреже педагошких асистената

Кључно запажање: *Мрежа педагошких асистената јесте унапређена, али она још увек није у складу са потребама.*

У нацрту ревидираног АП 23, ова мера је задржана, чиме је индиректно призната чињеница да, и поред напретка који је остварен у претходном периоду, и даље постоји потреба за ангажовањем нових педагошких асистената. У складу са овим, за наредни период планирана је израда студије на основу које ће се даље ширити мрежа асистената. Првобитни рок за израду аналитичке студије био је крај 2019. године, али она још увек није израђена. У ревидираном нацрту АП 23 постављен је нови рок за израду студије, и то трећи квартал 2020. године. У досадашњем периоду мрежа педагошких асистената јесте проширена, али недовољно. Према нацрту новог АП 23, ширење мреже планирано је као континуирана активност од краја 2020. до краја 2022. године.

3.8.2.15. Усвајање правилника о раду педагошких асистената

Кључно запажање: *Активност је реализована. Правилник је усвојен крајем 2019. године, односно са закашњењем од три године у односу на план. .*

На пољу системског уређивања питања педагошке асистенције учињен је формални напредак – у децембру 2019. године усвојен је Правилник о педагошком асистенту и андрагошком асистенту. Рок за имплементацију ове мере био је крај 2016. године. Усвојеним правилником прописују се ближи услови за рад, степен

и врста образовања и програм обуке за педагошког асистента и андрагошког асистента на начин који поставља високе стандарде, односно успоставља механизме подршке деци, наставницима и родитељима који су у складу са потребама. Њиме се предвиђа да педагошки асистент пружа помоћ и додатну подршку групи деце и ученика у предшколској установи и основној и средњој школи. Посебним члановима детаљно су дефинисани облици подршке које педагошки асистент пружа у раду са децом, родитељима, учитељима/наставницима и стручним сарадницима.

Када је у питању подршка за децу и ученике ромске националности, педагошки асистент пружа помоћ и додатну подршку и то: помоћ приликом уписа; подршку у обезбеђивању превоза до установе, уџбеника, других наставних средстава, асистивне технологије и друге опреме неопходне за активно учење у настави и учењу; помоћ у превазилажењу баријера повезаних са специфичним етничким, културним, језичким и другим специфичним идентитетима; подршку у процесу социјализације и подршку у препознавању стереотипа и других облика дискриминације и њиховој превенцији и превазилажењу; подршку ученику у развијању мотивације за учење, односно стицање образовања, као и грађење позитивне слике о себи и својим капацитетима; развоју вештина за успешно школско учење, пружање непосредне подршке у учењу и изради домаћих задатака; савладавању и усавршавању српског језика; укључивању у ваннаставне активности и извршавању других обавеза у остваривању образовних циљева; помоћ у развоју позитивног става према настави и наставницима и развијању толеранције између ученика; прати и подржава децу и ученике у формирању позитивног односа према школи и наставку школовања; води рачуна о редовном похађању активности/наставе деце и ученика и прати редовност долазака у установу; прати здравствено-хигијенски статус, социјални статус детета/ученика у оквиру васпитне групе/одељења, потребе у вези са наставом, знањем и вештинама, посебна интересовања и склоности.

Педагошки асистент за децу и ученике са сметњама у развоју и инвалидитетом пружа помоћ и додатну подршку групи деце и ученика у образовно-васпитном процесу у установи, посебно код превазилажења физичких, комуникацијских и социјалних баријера, у складу са индивидуалним образовним планом два (у даљем тексту: ИОП2). Додатна подршка и помоћ односе се на, између осталог:

пружање помоћи у изради задатака и учењу и мотивисању на учење и учешће у ваннаставним активностима, пружање помоћи у овладавању асистивном технологијом и њеном коришћењу; пружању помоћи и подршке код укључивања у васпитну групу, односно одељење, нарочито у периоду транзиције; помоћ у развијању позитивног става деце и ученика у односу на децу и ученике којима је потребна додатна подршка; помоћ ради осигуравања безбедности деце и ученика током боравка у установи, трајања наставе у природи или екскурзије.

Предвиђено је и учешће педагошког асистента у раду стручних органа и тимова васпитно-образовних установа. Ради унапређивања рада са децом, ученицима и полазницима, педагошки асистент учествује у раду васпитно-образовног, наставничког и одељењског већа, стручних већа за области предмета, стручног актива за развојно планирање, стручног актива за развој школског програма, педагошког већа, тима за пружање додатне подршке детету, односно ученику и полазнику, наставничког тима за ФООО, тима за заштиту од дискриминације, насиља, злостављања и занемаривања, тима за инклузивно образовање и других тимова.

3.8.2.16. Израда Правилника о препознавању дискриминације у образовању

Усвојена су два правилника која се односе на питање

Кључно запажање: *Правилници су усвојени и ступили су на снагу, али подаци о мониторингу примене нису доступни у овом шренушку, иако да није могуће проценити њихове ефекте.*

остваривања права на заштиту од дискриминације у образовно-васпитном систему - Правилник о поступању установе у случају сумње или утврђеног дискриминаторног понашања и вређања угледа, части или достојанства личности и Правилник о ближим критеријумима за препознавање облика дискриминације од стране запосленог, ученика или трећег лица. Овим су учињени важни кораци ка успостављању системског оквира за превенцију и реаговање у случајевима дискриминације. Правилници су усклађени

са међународним стандардима људских права и права детета у овом домену. У нацрту ревидираног АП 23, ова мера је редефинисана и она сада обухвата мониторинг над применом мера за превенцију и реаговање на дискриминацију. Подаци о мониторингу примене нису доступни у овом тренутку, тако да није могуће проценити ефекте усвојених правилника. Нацрт новог АП 23 планира меру мониторинг примене правилника као континуирану активност почев од 2020. године, али мониторинг је морао бити успостављен знатно раније.

3.8.2.17. Усвајање правилника о упису ромских ученика у средње школе

Кључно запажање: *Правилник садржи процедуралне и суштинске ирејреке за постизање пуне равноправности деце Рома на остваривање права на образовање. Неопходне су догајне мере.*

Правилник о мерилама и поступку за упис ромских ученика – припадника ромске националне мањине у средњу школу под повољнијим условима ради постизања пуне равноправности, који је усвојен у фебруару 2016. године, стављен је ван снаге јер је у потпуности интегрисан у нови документ: Правилник о упису ученика у средњу школу. Почетком 2018. године, правилник је још једном промењен, и министар је донео нови Правилник о упису ученика у средњу школу који садржи целокупни текст Правилника о мерилама и поступку за упис ученика – припадника ромске националне мањине у средњу школу под повољнијим условима ради постизања пуне равноправности. Тиме је формално ова активност успешно реализована.

Правилник предвиђа само једну афирмативну меру која подразумева увећавање броја освојених бодова неопходних за упис у средњу школу, за 30, односно, 35% бодова. Поред овога, правилник садржи и недостатке процедуралне природе, који се односе на обавезу родитеља/старатеља да се пријаве школи за коришћење права на ову афирмативну меру, уз дефинисане рокове за пријаву. Недостаци

нису отклоњени. Поменута мера се не примењује аутоматски, већ је пријава обавезан предуслов њеног коришћења. Овим се доводи у питање остваривање права на афирмативну меру свој ромској деци, пошто је оно осигурано само за децу која се пријаве. Практично, држава као носилац одговорности за осигурање ове афирмативне мере и равноправности, пренела је ову обавезу на уживаоца права, јер је сада одговорност за уживање афирмативне мере стављена пред дете, односно родитеља или старатеља, што је у супротности са основном идејом осигурања равноправности, односно, принципима људских права.

У нацрту ревидираног АП 23 ова мера је изостављена, односно сматра се испуњеном, тако да је замењена новом мером која предвиђа развијање система праћења ефеката примене афирмативних мера уписа ученика ромске националне мањине у средњим школама и система подршке, са циљем да се смањи јаз између ученика ромске националне мањине и остале деце. Ипак, имајући у виду недостатке правилника којим су планиране афирмативне мере, тешко је очекивати суштинску промену у статусу деце Рома у образовном систему Србије.

3.8.2.18. Спровођење истраживања о раном напуштању образовног система

Кључно запажање: *Реализовано истраживање се односи само на децу Роме иако да недостижу свеобухватни подаци о раном напуштању образовног система.*

МПНТР реализовало је истраживање о разлозима раног напуштања образовног система деце Рома, са фокусом на девојчице. Студија јесте дала важне податке о овом феномену, али ипак није одговорила на друга значајна питања. Иако се рано напуштање образовања доминантно односи на децу Роме, оно се односи и на другу децу. У том смислу, ова активност је само делимично реализована, јер истраживање није обезбедило све податке на основу

којих би се на систематски и свеобухватан начин могле планирати одговарајуће мере. У складу са оценом из државног извештаја, у нацрту ревидираног АП 23 нису планирана даља истраживања, већ нова мера предвиђа успостављање механизма за спречавање осипања и раног напуштања образовања уз подршку транзицији на свим нивоима образовања. Уважавајући уочени недостатак, односно непотпуност спроведеног истраживања, оправдана је сумња да ће будући механизам бити довољно ефикасан.

3.8.2.19. Формулисање системских мера у циљу подршке образовању деце Рома

Кључно запажање: *Активност није реализована. Системске мере у циљу подршке образовању деце Рома нису формулисане.*

Суштински елементи системског приступа у подршци образовању деце Рома евидентно недостају, односно ова мера није реализована, иако су у претходним државним извештајима даване оцене да је активност успешно реализована. На крају, ова активност планирана је и нацртом ревидираног АП 23 у неизмењеном облику, сем у делу који се односи на рокове (крај 2020. године), чиме је и формално потврђена оцена аутора извештаја. Остаје нејасно на основу чега је у државном извештају за ову активност речено да је у потпуности реализована.

3.8.2.20. Рани развој и образовање

Кључно запажање: *Активност је делимично реализована. Није остварен очекивани најредак у повећању обухвата деце Рома предшколским образовањем. Само 5,7% ромске деце обухваћено је предшколским образовањем.*

Активност је успешно реализована у домену развоја програма, али не и у другим аспектима. Усвојен је нови програмски оквир за предшколско образовање (Основе програма предшколског васпитања и образовања) у септембру 2018. године, чији је циљ целовит развој и добробит детета кроз интегрисани приступ учењу, повезивање игре и других активности, као и изградњу смислених односа са вршњацима и одраслима у простору који је инспиративан. Имајући у виду да је ова активност задржана и у нацрту ревидираног АП 23 у неизмењеном облику, можемо закључити да даљи напори за имплементацију ових мера тек предстоје и траже додатне напоре државе.

Према доступним подацима, проценат уписане деце у предшколске програме за општу популацију је 50.2%, док је за ромску децу обухват веома скромних 5.7%. Ревидирани нацрт АП 23 поставља циљ од „бар 40% ромске деце (од којих су бар 40% девојчице) од 3 до 5 је уписано у предшколско образовање“, што представља изузетно амбициозан приступ имајући у виду тренутно стање као и евидентне недостатке системских мера за подршку образовању деце Рома.

3.8.2.21. Повећање обухвата деце у образовном систему од обавезног предшколског до високог образовања

Кључно запажање: *Активност није реализована. Није дошло до значајније повећања обухвата у образовном систему.*

Нису презентовани подаци на основу којих би се могло закључити да је дошло до повећања обухвата у образовном систему. У државном извештају говори се о плану за повећање капацитета у предшколском образовању, али ти планови су још увек у припреми. Такође, овом мером планирано је било и усвајање одговарајућег правилника о студентском и ученичком стандарду, али он још увек није усвојен. У складу са овим, у Првом нацрту ревидираног АП 23 ова активност задржана је у неизмењеном облику, што упућује на закључак да у претходном периоду у овом делу није било напретка.

У ревидираном АП ова мера је задржана и постављен је амбициозан циљ, и то да „бар 60% ученика из рањивих група, од

којих су већина Роми (од којих су бар 40% девојчице) је остварило просечан академски успех ученика у оквиру образовне установе коју похађају“.

3.8.2.22. Унапређење образовног статуса Рома

Кључно запажање: *Активност је делимично реализована. Стипендије за децу Рома и даље се обезбеђују из донација, што није системско решење.*

Раније је констатовано да се највећи број стипендија додељује из међународних пројеката, док је буџетско, односно системско издвајање, врло скромно. У школској 2017/18. години из Фонда за образовање Рома обезбеђено је 500 стипендија. Помак се десио кроз пројекат УНИЦЕФ-а, где је организовано праћење инклузивног образовања на локалном нивоу, а прикупљени подаци ће бити коришћени за унапређење система. Као и када су у питању додела стипендија и перманентан мониторинг мера за унапређење образовног статуса Рома мора бити системска, континуирана активности, а не ад хок пројекти. Ова мера у неизмењеном облику задржана је и у нацрту ревидираног АП 23.

3.8.2.23. Обезбеђење средстава за услуге у заједници, усмерених на социјалну инклузију деце Рома

Кључно запажање: *Нема података на основу којих се може закључити да се активност реализује. Подаци представљени у државном извештају нису у директној вези са овом тачком АП.*

У државним извештајима нема нових података о издвојеним средствима и покренутим услугама у локалним заједницама са циљем социјалне инклузије деце Рома. Као аргумент за оцену да

се активност успешно спроводи, наводи се реализација пројекта „Инклузивно предшколско образовање“, који реализује МПНТР у сарадњи са Светском банком, али тај пројекат није у вези са овом активношћу јер се односи на унапређење предшколског образовања. Ова активност односи се на обезбеђивање средства за центре за социјални рад у 7 општина за услуге у заједници које су усмерене на социјалну инклузију ромске деце, кроз пружање подршке у учењу, укључивању у ваннаставне активности и развој додатних вештина неопходних за тржиште рада, а то није предвиђено овим пројектом. По својој природи, ова мера је у надлежности Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, а не МПНТР.

3.8.2.24. Континуирана примена мера подршке у образовању

Кључно запажање: *Подршка нема системски карактер – она не долази из буџета Републике Србије, већ из донација, што није системско решење није је у складу са АП.*

Ова мера односи се на доделу стипендија за децу Роме, као вид подршке њиховом образовању. Слично као и за тачку 3.8.2.22, у досадашњим државним извештајима наведено је да се стипендије за ученике дају, односно обезбеђују, кроз пројекте и ИПА програме, односно већ поменути сарадњу са различитим организацијама и фондовима. Међутим, АП предвиђа да се она обезбеђује кроз системске мере и из буџета Р Србије. Сходно овоме, поставља се оправдано питање на који начин ће се стипендије и други видови подршке осигуравати за кориснике по завршетку тих пројеката. Ова мера подразумева системска решења, а она још увек нису успостављена. Он је у неизмењеном облику задржана и у нацрту ревидираног АП 23 и даље се ослањајући на изворе из других пројеката и средстава ЕУ, али и на средства из буџета Р Србије, којим је предвиђена додела 704 стипендије у износу од 47ЕУР за школску 2019/2020. годину. У овом тренутку нису доступни подаци да ли су ове стипендије и додељене.

3.8.2.26. Развој системских модела подршке за децу и ученике мигранте/повратнике

Кључно запажање: *Активност се успешно реализује. Држава улаже најпоре да осигура интеграцију деце миграната и повратника у образовни систем.*

Уважавајући објективне тешкоће у реализацији ове захтевне мере, може се закључити да држава улаже значајне напоре да осигура интеграцију деце миграната и повратника у образовни систем. Према подацима из последњег државног извештаја, у Србији је уписано 378 деце повратника по реадмисији у школској 2017/18. години. И даље се не наводи колико њих је укључено у програм учења српског језика као нематерњег. Такође, наводе се бројне мере подршке које школе и Министарство предузимају, али мера подршке деци у учењу током летњег распуста, експлицитно планирана акционим планом, у школама се „мало примењује“. Министарство даје подршку деци повратницима по споразуму о реадмисији кроз убрзан процес нострификације диплома, доделу бесплатних уџбеника и кроз финансирање малих пројеката који се односе на подршку деци повратницима. У школској 2018/19. години уписано је више деце миграната у предшколске програме, основне и средње школе него ранијих година, што је свакако помак. У сваком случају, неопходни су додатни напори на овом пољу, што је потврђено ревидираним АП јер је ова мера задржана и на њој ће се радити и у наредном периоду.

3.8.2.27. Отварање Центра за ромски језик

Кључно запажање: *Активност је успешно реализована.*

Овом тачком Акционог плана предвиђено је отварање Центра за ромски језик на Филолошком факултету Универзитета у Београду, у циљу обуке наставника и истраживача за предавања и научни рад

у области ромског језика и културе, а активност је требало да буде окончана до краја 2015. године. Она је у потпуности реализована у складу са Акционим планом. У складу са овим, у нацрту ревидираног АП 23 ова мера је измењена и предвиђене су активности на унапређењу рада овог центра. Постављен је и конкретан циљ, и то повећање броја наставника Ромског језика који су добили сертификат и уведени у систем основног образовања, са садашњих 30 на 55.

3.8.2.28. Увођење изборног предмета Ромски језик са елементима националне културе у основне школе

Кључно запажање: *Подршка нема системски карактер – она не долази из буџета Републике Србије, већ из донација, што није системско решење није је у складу са АП.*

Овом тачком предвиђено је увођење изборног предмета Ромски језик са елементима националне културе у основне школе у Србији у складу са законом, након сертификације наставника за предавање наведеног предмета, спроведене од стране Филолошког факултета Универзитета у Београду. Изборни предмет Ромски језик са елементима националне културе уведен је у основне школе у Србији почетком школске 2015/16. године и успостављен је у 66 школа, са сталном тенденцијом раста њиховог броја. У складу са овим, у нацрту ревидираног АП 23 ова мера је измењена и предвиђене су активности на унапређењу квалитета наставе изборног предмета.

ЦИВИЛНО ДРУШТВО ЗА
УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПАЊА
СРБИЈЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Шведска
Sverige

ISBN 978-86-904595-5-1

